

Szovák Kornél
Pogány múlt és keresztény öntudat.
(A keresztény művelődés korai századai Magyarországon).

Ezer esztendővel ezelőtt a 9. század végén a nyugati latin nyelvű forrásokban korábban ismeretlen népként (*hostes antea illis populis inexperti, qui Ungri vocantur*)¹ megjelenő magyarság, amely a Karoling ivadékok császári hatalomért folytatott harcaiba merült Nyugat Európa érdeklődését éppen szokatlan, keleties és harcias megjelenésével és elkápráztatóan gazdag anyagi kultúrájával váltotta ki, a Kárpát-medencei megtelepedést követően négy vagy öt nemzedék alatt feladta magával hozott steppei műveltségét és a nyugati, latin rítusú keresztény világhoz csatlakozott. Ez a tény politikai döntések sorozatát feltételezi, melyeket az Álmostól és fiától, Árpádtól származó dinasztia egymást követő tagjainak kellett meghozniuk. A 11. század végére kialakult magyarországi hagyományban ugyan az akkor már szentként tisztelt István király apostol voltának és a keresztény térítésben játszott kizárólagos szerepének tudata rögzült és uralkodóvá vált, annyiban azonban még ez a kegyeletli hagyomány is elismerte István apjának, Géza nagyfejedelemnek a jelentőségét, hogy ő indította el ténylegesen a keresztény térítést országában, és a fiát ő neveltette kezdettől fogva a keresztény hitben². Külföldi forrásokból pedig arról is értesülünk, hogy István nagyapja, Taksony volt az első a magyar nagyfejedelmek sorában, aki tudatosan fordult a Nyugat felé és hívott térítőpüspököt Itáliából országába³. Mindez azonban a legcsekélyebb mértékben sem csökkenti István király munkálkodásának a jelentőségét, hisz ezen előzmények után övé lett az előző ezredforduló szerencsés és soha többé meg nem ismétlődő pillanatának a felismerése és a magyar keresztény egyház és állam megszervezésének a lehetősége⁴. Szt. Istvánt mindamelllett az egyszerűen szerencsés vagy sikeres barbár törzsfőktől merőben megkülönböztette az tény, hogy az 1000. év királlyá avató szertartásával országnak és világnak tudtára adta, hogy ezentúl népén nem pogány fejedelem módjára, hanem keresztény királyként kíván uralkodni⁵. Munkálkodásához láthatólag tudatosan és következetesen választott mintákat és eszközöket, és tűzött ki célokat. István királyavatásáról elenyésző számú egykorú forrás számol be, ezek közül is a legnagyobb jelentőséggel Theotmár merseburgi püspök beszámolója bír, mely szerint „*az említett császár kegyéből és biztatására Henriknek, a bajorok hercegének sógora, Vajk, aki országában püspöki székeket létesít (in regno suimet episcopales cathedras faciens), koronát és áldást nyert*”⁶. A sok vitát kiváltott, lakónikus tömörségű szöveg annyit mindenesetre elárul a kortársi vélekedésről, hogy eszerint a keresztény kori magyar művelődés megalapozásában III.

¹ Annales Bertiniani ad annum 862. (A. F. Gombos: Catalogus fontium historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descendendum ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCC. I-III. Budapestini 1937-1938. I,111 (227. sz.). Az adat jelentőségére és az akkulturációs folyamatban való határpont jellegére ld. Vajay Sz.: Európa kalandja a kalandozó magyarokkal. In: Gesta Hungarorum I. Történelmünk a Honfoglalástól Mohácsig. Szerk.: Saáry É. Zürich 1984, 41-47.

² Gerics J.: „A két királyi apostol”. (Szent István és Szent Henrik kapcsolata a 11-12. századi német és magyar hagyományban). Teológia 22 (1988) 131-134 = Gerics J.: Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban. (METEM-könyvek 9.) Budapest 1995, 71-76.

³ Liudprandi liber de Ottone rege cap. 6 (Gombos: Catalogus II, 1475 [3528. sz.]). Vö. Koszta L.: A kereszténység kezdetei és az egyházszervezés Magyarországon. In: Az államalapító. Szerk.: Kristó Gy. Budapest 1988, 153-206, különösen 160.

⁴ Balogh J.: A magyar királyság megalapításának világpolitikai háttere. Századok 66 (1932) 152-168. Tóth Z.: A Hartvik-legenda kritikájához. (A Szt. Korona eredetkérdése). Budapest 1942.

⁵ Zsoldos A.: Az Árpádok és alattvalóik. (Magyarország története 1301-ig). (Történelmi Kézikönyvtár) Debrecen 1997, 36.

⁶ Thietmari chronicon 4,38 (Gombos: Catalogus 2203 [4769. sz.]). A krónikahely fordítása és értékelése: Gerics J.: Szent István királlyá avatása és egyházszervezése Theotmar krónikájában. In: Gerics J.: Egyház, állam és gondolkodás ... 37-42, különösen 38.

Ottó császárnak elvitathatatlanul jutott valamiféle szerep, másrészt pedig az istváni tett lényegi eleme, melynek folytán méltónak bizonyult a királyi koronára is, a keresztény egyház megszervezése volt.

A kérdés természetesen az, hogy a fordulópont mit is jelentett közelebbről a magyarság művelődése szempontjából? E tekintetben köztudomás szerint az írott források szegénysége és a tárgyi-régészeti források értelmezési nehézségei súlyos, majdhogynem megoldhatatlan problémával szembesítik a kutatót. Nem lehetünk ugyanis bizonyosak azon anyagi és szellemi javaknak nem hogy összessége, de még a körvonalai tekintetében sem, amelyet a vándorlás és néppé válás folyamán, a 6-10. század között a magyarság létrehívott és magával hozott Kárpát-medencei szállásaira. A tárgyi emlékek arról még csak meggyőz bennünket, hogy a honfoglalók anyagi kultúrája lenyűgözően gazdag és a korabeli Nyugattal bátran összemérhető volt⁷, azt azonban már inkább csak a tárgyak ábrázolásaiból, nyelvtörténeti és néprajzi forrásokból és a kereszténykori írásbeliségben megőrződött mondatöredékekből sejtethetjük, hogy az anyagi műveltséget hasonlóan gazdag szellemi kultúra egészítette ki, amely az idők során szinte teljes egészében elveszett. Azt tehát, hogy mit adott fel, ill. mit vesztett a magyarság a kereszténység felvételével, nehéz megítélni. Ha ezzel szemben azt kérdezzük, hogy mit kapott, ill. mit nyert, már jóval biztosabb talajon járunk. A nagy kérdés azonban mindig is az marad, hogy vajon a mérlegnek melyik serpenyője nyomott többet?

Amit nyert a magyarság, az kétségtelenül és visszavonhatatlanul az Európához tartozás. A kontinens, amelynek megnevezése éppen a 10. századtól kezd többet jelenteni pusztán földrajzi fogalomnál, az ezredforduló esztendeiben maga is súlyos szerkezeti és kulturális átalakuláson esett át. A szász ősöktől és bizánci anyától származó ifjú III. Ottó császárnak és nevelőjének, Aurillac-i Gerbernek a lelkében ekkoriban született meg egy idea, mely Dantéval bezárólag a középkori Európa azon kultúregységét kiformálta, melyen már a 14. századtól fogva egyre jobban előretörő nemzeti fejlődés sem volt képes lényegét tekintve változtatni. Ez az eszme, amely a német politika expanzív céljait rövid időre feladta, Christopher Dawson szerint lényegében nem valósult meg soha, de *"gyakorlati eredménye sem volt olyan kevés, mint általában feltételezik, mert Ottó és Gerbert közös világkormányzatának szűkreszabott éveiben új keresztény népek jelentek Kelet-Európában és semmi kétség, hogy az ő befolyásuknak ... tudható be, hogy a lengyelek és a magyarok felszabadultak az államcsiszolt német Egyház felsőbbbsége alól és önállóan szervezhették meg Egyházukat, mint nemzeti kultúrájuk önállósulásának nélkülözhetetlen előfeltételét. ... A kereszténység már nem egy imperialista önkényuralom jogára alátámasztva, ... hanem szabad népek szabad társulása, élén a pápával és a császárral. A kereszténységre való áttéréssel eddig a népek elvesztették politikai önállóságukat és nemzeti hagyományaikat. ... A X. század végén azonban új keresztény államok születnek Skandináviától le egészen a Dunáig."*⁸ Oskar Halecki megállapítása szerint ezen eszme háttérében születhetett meg a *res publica Christiana*, a keresztény nemzetközösség,⁹ melyet éppen a magyarság szempontjából sorsdöntő 11-13. század között fogott össze a legerősebben belülről a keresztény közösségérzés. Ez a keresztény egység Halecki szavaival *„csak ott teremtődött meg, ahol a keresztény hit nemcsak az egyes ember lelkét nyerte meg, de áthatotta a közösség egész kulturális életét, és az egész politikai struktúra megkérdőjelezhetetlen alapjának számított."*¹⁰ A korszak egészét az etika és a politika, az elv és a gyakorlat szoros egysége tette egyedivé a világtörténetben. Haleckinek

⁷ „Őseinket felhozád ...” A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus. Szerk.: Fodor I. Budapest 1996.

⁸ Ch. Dawson: Európa születése. Hn. é. 293.

⁹ Az angol *commonwealth* kifejezés analógiájára a *res publica Christiana* először Horváth Mihály (A kereszténység első százada Magyarországon. Budapest 1878, 112) fordította magyarra a „keresztény államsalád” kifejezéssel.

¹⁰ O. Halecki: Európa millenniuma. (Europica Varietas). Budapest 1993, 125-126.

sem voltak ugyan kétségei afelől, hogy az európai élet gyakorlata soha nem felelt meg teljes mértékben az etika követelményeinek, "de az — írja, — hogy ezeket oly állhatatosan hirdették, nyíltan soha meg nem kérdőjelezték és az emberi viselkedés egyedül elfogadható szabályainak tekintették mindenütt, közös ... európai életformát eredményezett." A kereszténység és Európa fogalmai nem csupán szinonimákká váltak, de Remi Brague szerint a kereszténység nem pusztá tartalma, sokkal inkább formája volt az európai kultúrának, mely a rómaisággal és az Ószövetséggel szemben érzett kettős másodlagosság-tudatból eredően rugalmas és befogadó, ezen jellemzői pedig dinamikus fejlődésének alapjává váltak.¹¹ A kézikönyvek közhelyszámába menő megállapítása szerint ennek a középkori Európának a műveltsége az antik római, a germán és a keresztény hagyományok együttéléséből, végső soron összeolvadásából született. Ezen elemek felismerése az ezredforduló Magyarországon mindennél világosabb jele annak, hogy „az ország ... egyháza, politikai szervezete folytán szívvel-lélekkel nyugathoz tartozott és így kezdettől fogva résztvett nyugat nagy kultúráramlataiban.”¹²

A 11. század elejének gyér forrásanyagában valóban jól felismerhetők és forrásszerűen kitapinthatók ezek az elemek. Az új műveltségnek önmagában is sokat mondó ténye, hogy az ezredforduló magyarországi viszonyai között egy irodalmi mű erejéig előzményeihez képest szokatlanul önálló tartalommal újra teljes gazdagságában és fényében lobbant fel egy olyan irodalmi műfaj, a királytükör, mely a 820-880 közötti években termett eredeti alkotásokat, azt követően formálissá és közhelyszerűvé vált, majd végül teljesen elhanyagolt. István királynak Imre herceghez intézett Erkölcstanító könyvecskéje — vagy elterjedtebb címén az Intelmek, — világos tanúbizonyosságát adja annak, hogy Szt. István tudatosan csatlakozott III. Ottó Rómaeszméjéhez ill. a Római Birodalom felújításának programjához, melynek egyik alapeleme éppen az antik kulturális örökség teljes egészében való vállalása volt. A 6. fejezetben ugyanis azt olvashatjuk, hogy „kezdetben azáltal növekedett a Római Birodalom, attól váltak naggyá és dicsővé a római királyok, hogy különböző égtájokról sok nemes és bölcs férfiú sereglett össze náluk. Róma bizony még ma is szolga volna, ha Aeneasék fel nem szabadítják.”¹³ A mű szerzője az újabb kutatások szerint Lotaringiából származó főpap volt, ahol a legtisztábban éltek tovább a Karoling reneszánsz művelődési eszményei¹⁴. A stiláris és terminológiai egyezések folytán joggal feltehető ugyanakkor, hogy ugyanez a szerző fogalmazta István király törvényeit, ahol is az első törvénykönyv előszavában arról olvashatunk, hogy „mivel minden nép saját törvényei szerint él, (unaqueque gens propriis utitur legibus = unaquaque gens propriam sibi ex consuetudine elegerunt legem) ezért mi is, Isten akaratából országunkat igazgatván, a régi és új császárok példáját követve, törvényhozó elmélkedéssel meghatároztuk népünk számára, miképpen éljen tisztességes és békés életet.”¹⁵ A forrás nem csak azért érdekes, mert a „tisztességes és békés élet” kifejezés segítségével leszögezi a legfontosabb normát, mely az antik-római és keresztény hagyományok legteljesebb szintézisét fejezi ki, hanem azért is, mert úgy teszi ezt, hogy közben a *Lex Baiuvariorum*, az írásba foglalt bajor népjog szövegét idézi szó szerint, amit bizton tekinthetünk a germán elem jelenléte bizonyítékának. Ugyanígy a germán hagyomány körébe kell utalnunk a Nagy Károly-tradíció

¹¹ R. Brague: Európa. Budapest 1995, 17, 32, 95-97, 130.

¹² Váczy P.: A magyarság a román és gót stílus korában. In: Ósműveltség és középkori kultúra. (Magyar Művelődéstörténet I.) Szerk.: Domanovszky S. Budapest [1939], 91-160, különösen 101.

¹³ Bollók J. fordítása: Az államalapítás korának írott forrásai. Szerk.: Kristó Gy. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 15.) Szeged 1999, 135-136.

¹⁴ Szűcs J.: Szent István Intelmei: az első magyarországi államelméleti mű. In: Szent István és kora. Szerk.: Glatz F. — Kardos J. Budapest 1988, 32-53.

¹⁵ Madzsar I.: Szent István törvényei és a Lex Baiuvariorum. Történeti Szemle 1921, 48-75. Az egyezés általános keresztény jellegét hangsúlyozza Bónis Gy.: Szent István törvényének önállósága. Századok 72 (1938) 433-487, különösen 438-39.

megjelenését az ezredforduló Magyarországon. István király ugyanis a III. Ottó vagy II. Henrik közvetítésével Magyarországon is ismeretessé vált *imitatio imperii* vagy *Aquisgrani* jegyében Székesfehérvárott társaskáptalant és székesegyházat alapított, mely funkciójában és szervezetében (ha építészeti megoldásaiban nem is) az aacheni palotakápolnával minden tekintetben azonos volt¹⁶. Ha mindehhez még hozzátesszük, hogy az idézett törvényszöveg első cikkelyei szövegükben azonosak a 847. évi mainzi zsinat és a Pseudo-Isidorusi kánongyűjtemény rendelkezéseivel, mely utóbbinak egyébiránt az egyháztartomány ill. az ország függetlenségéről megfogalmazott normáját az egyházmegyék száma tekintetében szintén szem előtt tartotta Szt. István,¹⁷ akkor írott forrásokban előttünk áll a középkor műveltségének három alappillére, melyek egyaránt a térítő papság útján jutottak el Magyarországra, vagyis a kereszténység valóban forma volt, mely sajátos európai műveltségi tartalmakat közvetített.

A magyar nép tehát István király koronázásával belépett a nyugati keresztény népek kultúrközösségébe, a *respublica Christianaba*. A befogadó szervezet azonban az ezredforduló elmúltával közel sem biztosított a beilleszkedéshez eszményi körülményeket. A magyarságot a 11. század folyamán legalább öt ízben érte fegyveres támadás annak a német-római birodalomnak a részéről, mely e népközösségnek szintén tagja, hivatásánál és tekintélyénél fogva — legalábbis III. Ottó ideája szerint — erkölcsi vezetője volt. A század végén pedig, amikor a keresztény hit és intézményrendszer végképp megszilárdult az ezredfordulón létrejött fiatal királyságban, Róma főpapa, VII. Gergely pápa lépett fel főhűbéri igényekkel a trónharcokba bonyolódott magyar uralkodókkal szemben. Ezzel egyidőben a nyugati forrásokban elterjedtek olyan nézetek is, melyek a magyarság megtérítésének érdemét elvitatták Szt. István királytól, és azt többek között Gizella testvérének, Szt. Henrik császárnak tulajdonították. Az ilyesfajta vélemények, melyek súlyosan kikezdték eszmeileg a magyar királyság függetlenségét, a 12. század közepén még erősen éreztették hatásukat, Ottó freisingi püspök ezek alapján világkrónikájában egyenesen kétségbe vonta a magyarok igazhitűségét, István király szentként való tiszteletét pedig partikuláris jelenségnek állította be¹⁸. Ilyen körülmények között kifejezetten szükségesnek, sőt elengedhetetlennek látszott, hogy a magyarság azon eszközök segítségével, melyek a korban az eszmék terjesztéséhez egyáltalán rendelkezésre álltak, hangot adjon kulturális és politikai identitás-tudatának. Annál is inkább indokoltnak látszik ezen identitás-tudat elemeit forrásszerűen behatárolni, mert történetesen jól ismerjük a közösségi tudat pogány korba nyúló történeti előzményét, a közös eredet mítoszát magába foglaló csodaszarvas mondát, mely igen pontosan keltezhető elemekből épül fel, és kialakulásának szükségképpen végig kellett kísérnie a magyarság néppéválásának több százados folyamatát, vagyis a honfoglalás előestéjén már készen kellett állnia¹⁹. Amellett, hogy az összevetést a keresztény szolidaritás-tudattal lehetővé teszi, kereszténység magyar művelődésre gyakorolt hatásáról a csodaszarvas mondának már a puszta fennmaradása is sokat mondó, hisz azt bizonyítja, hogy bizonyos irányzatok felfogásával ellentétben a magyarok

¹⁶ Deér J.: Szent István székhelye. Székesfehérvár és Aachen. Katolikus Szemle 23 (1971) 1-18.

¹⁷ Závodszy L.: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. (Függelék: a törvények szövege). Budapest 1904, 15-20. F. Schiller: Das erste ungarische Gesetzbuch und das deutsche Recht. In: Festschrift für Heinrich Brunner. Weimar 1910, 379-404, különösen 389-391. A független egyháztartomány definíciójára vö. Pauler Gy.: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. I-II. Budapest 1899. I, 391, 63. jegyz., valamint Gerics J.: Egyház, állam és gondolkodás ... 68-69.

¹⁸ Gerics J.: Egyház, állam és gondolkodás ... 71-76.

¹⁹ Erről összefoglalóan ld. Szűcs J.: A magyar nemzeti tudat kialakulása. (Osiris Könyvtár, Szűcs Jenő Művei). Budapest 1997. Megállapításait vitatja Kristó Gy.: A magyar nemzet megszületése. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 12.) Szeged 1997. A keresztény önértelmezés kérdéseit számos tanulmányában kimerítően taglalta Gerics József, közülük is elsőrenden emítést érdemel Gerics J.: A korai rendiség Európában és Magyarországon. Budapest 1984, 220-231.

között térítő nyugati egyháziak egyáltalán nem irtották tüzzel-vassal a magyarság honfoglalás előtti hagyományait, hanem azoknak lényegi elemeit az *interpretatio Christiana* segítségével törekedtek megmenteni.

'Kultúra, művelődés, civilizáció' egytől egyig olyan kifejezések, melyeknek latin megfelelőit hiába is keresnénk a forrásokban, hisz magát a fogalmat is, melyet e rokonértelmű szavak jelentenek, a felvilágosodás történetfilozófiája alkotta meg és a reformkorban terjedtek el Magyarországon²⁰. Ezzel szemben egyes, lényegi összetevőit feltárhatjuk az írott források segítségével, melyek az önértelmezés elemeiként a *respublica Christiana* keretei között elfoglalt helyet és betöltött funkciót, valamint azt a szolidaritás-érzést írják körül, mely a magyarságot a nyugati keresztény népközösség többi tagjához kapcsolták. A tágabb kereteket nyilvánvalóan a keresztény hagyomány, a szűkebb kereteket a nyugati műveltség leginkább általánosnak mondható elemeihez, az *imperium*hoz és a *sacerdotium*hoz, nem utolsó sorban pedig a *studium generale*hoz való viszony jelölhetik ki. A kérdés most számunkra elsősorban az, hogy időben mikor formálódott ki a keresztény közösségérzés tudata a magyarság körében.

Kézenfekvő vizsgálatunkat az 1020-as évek elején keletkezett Intelmekkel és István király törvényeivel kezdeni, amelyek a műveltség egyik lényegi összetevőjének, a politikai struktúrának a legfontosabb forrásai. Ezek ugyanis egyaránt említést tesznek a régi és új császárokról, illetve az István előtt uralkodó királyokról, amivel sok vitára adtak okot a későbbi szövegmódosítások, interpolációk lehetőségeit boncolgató filológusoknak. Walter Ullmann kutatásai nyomán Szűcs Jenőnek sikerült megállapítania, hogy az Intelmek és a törvények ezeken a helyeken a „virtuális keresztény kozmoszt” festik a magyar állapotok háttéréül, azt a keresztény kozmoszt, melynek történeti dimenziója az ószövetségi zsidó királyoktól a római császárokon át a keresztény királyokig ível, földrajzilag pedig Magyarország ennek az egyetemességnek egy tájékán (*huius climatis regnum*) elhelyezkedő új szervezet (*nostra monarchia*).²¹ Annyi ebből mindenesetre bizonyosnak látszik, hogy a magyarság fölötti, keresztény erénykövetelményekre épülő hatalomgyakorlást az ezredfordulón a kereszténység földrajzi és történeti vetületeként képzelték el. A keresztény szolidaritás-tudatnak eszerint ugyanúgy történeti síkon kellett megalapozódnia, amiként csodaszarvasmondából kiolvasható népi közösségi tudatnak is. Az ősi közösségi tudatot — a kutatók (Deér J., Szűcs J., Kristó Gy.) e tekintetben nagyjából egységes álláspontja szerint — az ezredfordulótól a 13. század elejéig az alattvalói tudat váltotta fel, melynek azonban szükségszerűen tagoltabbnak kellett lennie annál, amint az az eddigi kutatásokban hangot kapott. Erre mutat többek között az a tény is, hogy a keresztény intézményrendszer megszilárdulása, ill. kiteljesedése idején igény mutatkozott már arra, hogy az országnak saját égi pártfogói legyenek, akiknek a léte elengedhetetlen volt egy olyan világban, amely mélyen hitt abban, hogy a külkapcsolatoktól a mindennapi élet apró jelenségeiig Isten beavatkozik az emberi történelembe, s ez a beavatkozás megfelelő eszközökkel (pl. istenítétek) akár ki is kényszeríthető. A nemzeti szentek ilyen formán nem csak a keresztény kultusz kiteljesedésének, hanem a korai nemzeti tudat kifermálódásának is biztos jelei. A Pozsonyi Évkönyvekből pedig biztos értesüléssel bírunk abban a tekintetben, hogy 1083-ban István király, Imre herceg és Gellért püspök ereklyéit addigi sírjukból kiemelték és nyilvános

²⁰ A 'kultúra, civilizáció' szavakra vö. *G. Schnürer: Kirche und Kultur im Mittelalter. I-III. Paderborn 1927-1929, I, 3-4. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Főszerk. Benkő L. I-IV. Budapest 1967-1984, I, 452 és II, 606, 987.*

²¹ *Szűcs J.: Szent István Intelmei ... 38.*

tiszteletüket lehetővé tették²², 1092-ben pedig a szabolcsi zsinaton Szent László király elrendelte ünnepüknek a megülését is.²³

A másik forrásunk, mely e tekintetben szóba jöhet, a magyar krónika 60. fejezete, mely Lél és Bulcsú vezérek nevezetes augsburgi vereségét és halálra ítéltetésének történetét mondja el. A fejezet szövegének végső formáját ugyan Mályusz Elemér megállapítása szerint az V. István korában, 1270-1272 között működött krónikás, Ákos mester alakította ki, de munkájához egy feltehetőleg népi eredetű monda mellett felhasználta valamelyik régi krónika szövegét is.²⁴ Sőt a bennünket közelebbről érdeklő rész Mályusz megállapítása szerint nem keletkezhetett a 11. század közepénél később, vagyis bizonyosan az ősgeszta részét kellett képeznie. Bár a szövegrész más megfontolások alapján valamivel később is íródhatott, szempontunkból annyi a lényeges, hogy még a 11. század során megformálódott. A történet szerint Lél és Bulcsú kapitányokat is elfogták a Lech-mezei csatában, s miután a császárhoz vezették őket, az megkérdezte tőlük, hogy miért is olyan kegyetlenek a keresztényekkel szemben. Az fogoly magyar vezérek így válaszoltak: „*Mi a magasságos Isten bosszúja vagyunk, ő küldött minket hozzátok ostorul, ha abbahagyjuk az üldözéseket, akkor fogtok el és öltök meg bennünket. (Nos sumus ultio summi Dei, ab ipso vobis in flagellum destinati).*”²⁵ Az ősgeszta eszerint a pogány előidőkbe eső kalandozás-kor eseményét elbeszélve a magyarság pogány múltját az Isteni üdvterv részeként értelmezte, ily módon Isten tervében a pogány magyarok a büntetőeszközt jelentették.²⁶ A motívum közvetve az ószövetségi Dániel próféta könyvére vezethető vissza, melynek keresztény történetfilozófiai értelmezését Szt. Jeromos fejtette ki a bibliai könyvhöz írt kommentárjában bővebben. Az értelmezés, mely négy nagy világkorszakra osztja a történelmet, Isten akaratát tekinti a történelem legfőbb mozgatóerejének, aki a választott nép megbüntetésére akár a pogány népeket is felhasználhatja, ill. a hatalmat az ő akarata ruházta át egyik népről a másikra, egyik királyról a másik uralkodóra.²⁷ Walter Ullmann kutatásaiból pedig tudjuk, hogy a keresztény Nyugat történetében a *translatio regni* elméletét első alkalommal éppen a magyarsággal kapcsolatban fogalmazta meg VII. Gergely pápa, midőn I. Géza királyhoz arról írt levelében, hogy Salamon király hatalmát Isten igazságos ítélete ruházta át rá Szt. Péter utódának közbenjárására.²⁸

A harmadik forrás István király nagyobb legendája. Ennek a keletkezését hagyományosan 1077-1083 közöttre szokás helyezni, újabban ugyan más nézetek is napvilágot láttak²⁹. A legkorábban keletkezett István-életrajz, mely bizonyosan a monostor komor falai közt alkotó bencés szerzetes munkája, több okból is nevezetes a keresztény identitás-tudat szemszögéből. Először is azért, mert László király ebben a műben adott udvarias, de határozott választ VII. Gergely pápának a Magyarországot érintő főhűbérúri igényeire. Miután ugyanis Gergely pápa Szt. István király Szt. Péternek történt felajánlására, III. Henrik császár fegyveres hódítására és a mogyoródi csata istenítélet jellegére, vagyis három okra hivatkozva is

²² *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. Edendo operi praefuit E. Szentpétery.* I-II. Budapest 1937-1938, I, 126.

²³ *Závodszy L.:* A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények ... 164 (38. tvc.).

²⁴ *Scriptores rerum Hungaricarum* I, 307-308. *Mályusz E.:* Az V. István-kori gesta. (Értekezések a történeti tudományok köréből, új sorozat 58.) 95-102, főleg 97. *Johannes de Thurocz Chronica Hungarorum.* II. *Commentarii* 1-2. *Composuit E. Mályusz adiuvante J. Kristó.* (Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum, series nova VIII-IX.) Budapest 1988. II/1, 225.

²⁵ *Képes Krónika.* Fordította *Bellus I.* Budapest 1986, 70-71.

²⁶ *Gerics J.:* Egyház, állam és gondolkodás ... 160-161.

²⁷ *W. Goetz:* *Translatio imperii.* Tübingen 1958.

²⁸ *W. Ullmann:* *Kurze Geschichte des Papsttums im Mittelalter.* (Sammlung Göschens 2211). Berlin–New York 1978, 140-141.

²⁹ *Vö. Scriptores rerum Hungaricarum* II, 368-369. Ld. még *Kristó Gy.:* A nagyobbik és a Hartvik-féle István-legendák szövegkapcsolatához. *Acta Universitatis Szegediensis, Acta Historica* 90 (1990) 43-62.

magának igényelte annak eldöntését, hogy a trónért harcban álló felek közül ki legyen az ország jog szerinti uralkodója, a bencés szerző — biztosan a király tudtával, talán annak kifejezett meghagyása szerint, — azon nézetnek adott hangot, hogy midőn Konrád császár megtámadta Magyarországot, István király Szűz Mária védelmébe ajánlotta királyságát és a Szent Szűz örökségévé tette. Ily módon a magyar királyság a *Patrimonium Sancti Petri*vel szemben a szentek hierarchiájában Péter fölött elhelyezkedő Mária *hereditasa* lett.³⁰ Ezzel indult útjára a magyar történelem későbbi századaiban oly nagy utóéletre tekintő Szűz Mária országa-elmélet. Kevesebbet foglalkozott ugyanakkor a kutatás az életrajz bevezetőjével. Ennek utolsó soraiban a krónikához tartalmilag és stílusban is igen hasonló módon ad hangot a szerző azon meggyőződésének, hogy a magyarokat „*az örökkévalóság titkos terve korábban természetes lakóhelyükről napnyugati részekre rendelt(e) a keresztények eltévelyedéseinek megbosszulására*”³¹. Új elemként jelenik meg a legendában, hogy az elrendelés (*predestinatio*) idejének betelével lett a valaha pogány nép kereszténnyé. Eszerint a magyarság megtérése eleve elrendeltetett, meghatározott időt kellett pogányságban eltöltenie, és ezen idő alatt is az isteni üdvtervet kellett szolgálnia. S mindemellé, sőt ennek megalapozásaként a legenda bevezetője felvázolja az egész üdvösségtörténetet: a teremtéstől a bűnbeesésen át a megváltásig, majd részletekbe menően ecseteli a megváltó tett eseményeitől, a Szentlélek eljövételén keresztül az apostolok hithírdető tevékenységéig és a római birodalom megtéréséig az utolsó világkorszakot, mely Krisztus kereszthalálával vette kezdetét. Végül a legenda szerint „*nem maradt ország, sem nemzet, hol Krisztus irgalmának valamilyen foganatja nem lett.*” Külön is érdekes, hogy a szöveg Római Birodalom alatt nem pusztán az antik politikai képződményt érti, hanem hozzágondolja annak középkori folytatását, a Német-Római Birodalmat is, hisz így válik lehetségessé a magyarság szerepének hangsúlyos kiemelése: míg pogány korszakában a római birodalom hiú módon tévelygett, addig a magyar nép pogány korszakában is az isteni terv szolgálatában állt, mely a legenda felfogása szerint István idején még a „kereszténység zsenge palántája (*novella plantatio Christianitatis*)” volt. A nagyobb Szt. István legenda ily módon kerek egészként állítja elének a keresztény önértelmezés rendszerét: a magyar történelmet az üdvtörténet kereteibe ágyazza, határozottan korszakolja és az isteni üdvözítő akarat eszközének tekinti. Ez az önértelmezés az 1083-ban szentté avatott égi patrónusok tiszteletével együtt kétségkívül alkalmas volt arra, hogy a 13. század közepéig, sőt azon túlnyúlóan is elvi alapvetése legyen a magyarság kulturális identitás-tudatának és kifejezése keresztény közösségérzésének és önértelmezésének.

Utolsó kérdésként felvetődik, vajon mennyiben befolyásolhatták ezek a szövegek a közvélekedést? István király Intelmei kapcsán tudjuk, hogy a szöveget az egymást követő királyok udvarában folyamatosan olvasták és a mindenkori kormányzat legfőbb normájának tekintették egészen a 16. század elejéig.³² A nagyobb István legenda szövege Kálmán király uralkodása alatt bekerült a Szt. István apostoli királyságát megfogalmazó Hartvik legendába, ennek a szövegét pedig 1201-ben III. Ince pápa kisebb módosításokkal az István-napi officium hivatalos olvasmányává tette³³, vagyis ettől kezdve évről évre olvasták a zsolozsmában, majd pedig ennek alapján a papság — melynek művelődéstörténeti tekintetben éppen ebben áll legnagyobb jelentősége — a prédikációban közvetíthette azt a keresztény népnek, amint az Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát ferences prédikátorok későközépkori gyűjteményeiből pontosan megismerhető. A krónikák kézirati hagyománya és hatástörténete pedig Werbőczy

³⁰ Gerics J.: Egyház, állam és gondolkodás ...144-164.

³¹ *Scriptores rerum Hungaricarum* II, 377-378. Árpád-kori legendák és intelmek. Szerk.: Érszegi G. Budapest 1983, 23-24 (Kurecz Á. fordítása).

³² Bollók J.: Szent Imre alakja középkori krónikáinkban. In: Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról. Szerk.: Fügedi E. Budapest 1986, 61-75, 309-313.

³³ *Scriptores rerum Hungaricarum* II, 369.

Istvánnal bezárólag világosan bizonyítja későközépkori közkedveltségüket és az eszmék terjesztésében betöltött igen fontos szerepüket.

A *res publica Christiana* politikai valósága a 13. század közepétől fogva végképp lehangyatlott. Helyét éppen ezidőtől fogva foglalja el az okleveles terminológiában a saját *respublica* fogalma, mely ily módon a születőfélben lévő nemzeti tudat egyik frazeológiai vetülete. A 13. század nagy kataklizmájának hatására azonban az Isten által történt elrendeltségről, a Mária örökrészéről és István király apostoli mivoltáról vallott felfogás elemei beépültek a 11. század vége óta formálódó, először 1250-ben, IV. Béla híres tatár-levelében körvonalazott³⁴, majd Zsigmond király konstanzi bullájában a kifejezések szintjén is megformálódott keresztény védőbástya gondolatban³⁵, melynek révén az újkori magyar nemzeti hivatástudat szerves részeivé váltak.

³⁴ Ennek helyéről a magyar önértelmezés történetében ld. *Bogyay T.*: A magyarság mint „Nyugat védőbástyája”. Egy eszme történeti folytonossága. *Katolikus Szemle* 38 (1986) 101-114, különösen 104-105.

³⁵ *Mályusz E.*: A konstanzi zsinat és a magyar főkegyúri jog. (Értekezések a történeti tudományok köréből, új sorozat 9.) Budapest 1958, 16.